UOT: 322.122

AZAD İQTİSADİ ZONALARIN YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

M.Ş.ƏLİYEVA, E.M.QOCAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ATMU

Məqalə Azad İqtisadi Zonaların (AİZ) yaradılmasının əhəmiyyəti məsələsinə həsr olunub. Məqalədə Azad İqtisadi Zonaların inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir, "azad iqtisadi zona" termininin məzmunu açıqlanır, müxtəlif ölkələrdə belə zonaların yaradılması məqsədləri təsvir edilir. Bundan əlavə, milli iqtisadiyyata inteqrasiya dərəcəsinə və güzəştlərə görə AİZ təsnifatı təqdim olunur. Məqalədə Azad İqtisadi Zonaların dünya iqtisadiyyatının inkişafında iqtisadi vasitələrdən biri olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: *Azad İqtisadi Zona, dünya iqtisadiyyatı, qloballaşma, beynəlxalq inteqrasiya, fayda sistemi, iqtisadi inkişaf.*

Hələ qədim sivilizasiyanın ilk dövrlərindən başlayaraq, əmək və ticarət münasibətləri bütün hallarda sərbəst mühiti, azadlığı və maneəsiz prosesləri daha çox arzuolunan hesab etmişdir. Əmək münasibətləri o zaman məhsuldar olur ki, bu münasibətlərin praktiki əmək və istehsal proseslərində reallaşdırılması, həmçinin bu mühitin yaradıcılığa stimul verməsi mümkün olsun. Əlbəttə, bizim əsas məqsədimiz əmək və ticarət münasibətlərinin azadlığı və sərbəstliyi fəlsəfəsinin köklərini araşdırmaq deyildir. Bununla belə, bu münasibətlərin mahiyyətı və baxacağımız problemlərlə bağlı uyğun xüsusiyyətlərinə çox diqqət yetirməli olacağıq. Rusiyalı professor A.V.Noviçkov əməyin stimullaşdırılması üzrə araşdırmalarında üç əsas prinsipi - əməyin yaradıcı olması və insanın daxili potensialının açılmasına imkan yaratması, müəyyən standartlara və real həyatı tələblərə cavab verməsi, başqa sözlə əzabdan və məcburiyyətdən uzaq əməyin formalaşması və nəhayət, ictimai münasibətlər sistemində laiqli, həmçinin bacardığı yerin tutmasını xüsusilə qeyd etmişdir. Bu baxımdan əməyin real iqtisadi həyatda laoncə gerçəkləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik iqtisadçı Adam Smitin "Gözəgörünməz əl" nəzəriyyəsində hələ XVI əsrdə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin iqtisadi inkişaf üçün mane olduğu bildirilmişdir. A.Smitə görə, vergilər qazanca uyğun gəlməli, bu vergilər biznesə mane olmamalıdır. O, "Xalqların sərvəti" adlı əsərində müxtəlif mallarla ixtisaslaşmanın üstünlüklərini əsaslandırmaqla, bildirmişdir ki, ticarətin tənzimlənməsi nöqsanlıdır və təsirsizdir, yerli sənaye sahələrinin inkişafı isə vergilər, ixrac tarifləri və imtiyazlarla təhlkəli vəziyyətə gətirilib.

Digər bir klassik iqtisadçı D.Rikardo isə İngiltərə ilə Portuqaliyanın xarici ticarət əlaqələrinin təhlili əsasında belə bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür ki, azad ticarət nisbi üstünlük prinsipi əsasında daha çox fayda verə bilər. Məhz bu dövrlərdə artıq o zamanlar üçün nisbətən inkişaf etmiş ölkələrin limanlarında azad limanların yaradılması ideyası formalaşmış və ilk AİZ modifikasiyalarının real həyatda gerçəkləçdirilməsi prosesləri başlamışdır. XVI-XVII əsrlərdə liman-franko tipli sərbəst ticarət zonaları Hamburq (Almaniya), Livorno, Genuya, Venetsiya (İtaliya), Marsel(Fransa), Vladivostok, Odessa, Batumi (Rusiya imperiyası) limanlarında fəaliyyət göstərirdi.

Azad iqtisadi zonalar ticarətin daha inkişaf etmiş xarakterə malik olduğu ölkələrdə çoxdandır ki, əmələ gəlməyə başlamışdır.Ən birinci azad iqtisadi zonalardan birini Qədim Yunanıstanda Delos adasını hesab etmək olar. Həmin zona eramızdan əvvəl təxminən 166-cı ildə yaradılmış və ticarətə yardımçı qismində çıxış edən amil kimi tarixə düşmüşdür.Tacirlər və sadəcə olaraq həmin adaya gələn insanlar bu ərazidə bütün vergilərin və rüsumların ödənilməsindən azad olunurdu.Delos ən birinci azad ticarət zonası olmuş və, demək olar ki, yüz il ərzində Şərq və Qərb arasında mövcud olan ticarət əlaqələrində vasitəçi rolunu oynayırdı.

Bu cür zonaların erkən yaranmasına baxmayaraq, onların inkişafının ilk mərhələsini orta əsrlər dövrünü, daha dəqiq desək XIV əsri hesab etmək lazımdır. Məhz həmin dövrdə İtaliyada azad ticarət şəhəri Livorno elan olunmuşdur. Burada tacirlər heç bir vergiyə və rüsum ödəmələrinə cəlb edilmədən ticarət əlaqələrini qura və ticarəti həyata keçirmək hüququna malik idi. Orta əsrlərdə Venesiya kimi liman şəhərləri olduqca inkişaf etmiş şəhərlər hesab olunurdu. Təsadüfi deyil ki, məhz burada rüsumlardan azad olunan “porto-franko” rayonları yaradılırdı.Belə rayonların ərazisi şəhərin digər ərazisindən özünə məxsus gömrük sərhədi ilə ayrılırdı.“Porto-franko” və xarici dövlətlər arasında əmtəə ticarəti vergilərə cəlb olunmurdu və gömrük rüsumların ödənişi tələbi də mövcud deyildi, lakin ölkə daxilində ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı adi qaydada tətbiq olunan gömrük

rejimi qüvvəyə minirdi.Məhz belə rayonlarda istehsal daha yaxşı inkişaf edirdi, bu isə o deməkdir ki, yeni iş yerləri yaradılır, əhalinin xarici əmtəə və məhsulları ilə təchizatı təminat edilirdi.

"Porto-franko" rayonlarını "azad limanlar" yaxud "azad portlar" əvəz etmişdir.Onlar öz sələflərindən bununla fərqlənirdi ki, bu cür rayonların ərazisində əmtəələrin saxlanılmasına və mühafizəsinə aidiyyatı olmayan şəxslər yaşamaq hüququndan məhrum idi, bundan əlavə, onlar gömrük rüsumu tətbiq edilməyən və rüsumu ödənilməmiş məhsulları istehlak edə bilməzdilər.Azad limanların bu növü hazırki dövrdə də kifayət qədər aktualdır.Hal-hazırda əmtəələrin anbara yığılması və ticarət edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş "azad limanlar"ın sayı 400-ə yaxındır.

Azad iqtisadi zonaların inkişafında ikinci mərhələ XIX əsrin sonlarına təsadüf edir.Həmin dövr elmi-texniki sferada gur kəşfləri ilə xarakterizə olunur ki, onlar istehsal prosesini kifayət qədər köklü surətdə dəyişə bilmişdir.Nətucədə dünyanın bir çox regionlarında əvvəllər fəaliyyət göstərmiş sahələr iqtisadi tənəzzül mərhələsində qədəm qoymuşdur.Bununla yanaşı, beynəlxalq əmək bölgüsü tədricən daha da dərinləşirdi, kapital axını isə şiddətlənirdi.Əvvəllər yalnız ticarəti əhatə edən xarici iqtisadi əlaqələr artıq fəaliyyətin digər sferalarına da nüfuz edirdi.

Azad iqtisadi yaxud sonrada sahibkarlıq zonaları kimi adlandırılan zonaların müasir tarixi XX əsrin ortalarından etibarən başlanmışdır.Bunun başlanğıcının əsasını beynəlxalq Şennon aeroportunda belə bir zonanı təşkil edən İrlandiya qoymuşdur, burada əcnəbi sahibkarlara müəssisələr inşa etməyə icazə verilirdi. Bu zona rahat yerləşməsi və investorlara bir sıra güzəştlərin təqdim edilməsi sayəsində tez bir surətdə böyük uğurlara nail ola bilmişdir.Həmin dövrdən başlayaraq "azad ixrac-istehsal zonaların" yeni tipi böyük nailiyyətlər əldə etmiş və əsas etibarilə inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmağa başlamışdır.

Bu gün azad iqisadi zonaların sayı bir neçə yüzdən başlayaraq iki minə qədər dəyişir.Həmin zonaların tərkibində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə 3 milyondan artıq insan çalışır, həmin zonalardan keçən məhsul isə dünya əmtəə dövriyyəsinin 1/10 bir hissəsini təşkil edir.

"Azad iqtisadi zona" terminin çoxlu sayda tərifləri mövcuddur.Onların hamısı həmin zonaya əmtəələrin güzəştli və rüsumsuz idxal ixracını, eləcə də həmin zonanın ölkənin digər ərazilərindən iqtisadi münasibətlər nöqteyi-nəzərdən mənfəətliliyini nəzərdə tutur.Azad iqtisadi zona - əlverişli coğrafi və iqtisadi yerləşmə vəziyyətinə malik ərazidir,burada güzəştli idxal-ixrac rejimi təyin olunur, eləcə də azad iqtisadi zonaların ərazisində ölkənin digər regionlarından fərqli olaraq azad ticarət əlaqələri mövcuddur. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, azad zonaya ölkənin yalnız bir hissəsi deyil, hətta bütöv ölkə də çevrilə bilər. Adətən belə ölkələr sırasına ərazi baxımından bir o qədər də iri ölkələr daxildir.

"Azad iqtisadi zona" termini özünün məzmununa bir o qədər də müvafiq deyil.Bu, heç də hərfi mənada azad zona deyil.Bu cür ərazilərdə mövcud olan qayda və qanunlar öz rezidentlərini bütün hüquqi rejimlərindən azad etmir, onlar sadəcə olaraq həmin rejimləri asanlaşdırır və biznesi stimullaşdıran müəyyən güzəştlər paketini təqdim edir.Yəni, həmin zonaların ərazisində baş verən iqtisadi proseslərə dövlət öz müdaxiləsini azaldır, məhdudlaşdırır.

Azad iqtisadi zonaların məqsədləri müxtəlif ölkələrdə fərqli ola bilər, onlar daha çox ərazisində təşkil edildiyi ölkələrin özlərinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.ABŞ kimi sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bu zonalar xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, regionlararası fərqlərin və ziddiyyətlərin bərabərləşdirilməsi və aradan qaldırılması, problemli rayonlarda kiçik və orta biznesin canlandırılması məqsədilə yaradılırdı.Bu proqramlar xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsi yönəmində fəaliyyət göstərmirdi. Buna oxşar məqsədlərlə belə zonalar bir sıra inkişafda olan ölkələrdə də yaradılırdı. Ancaq sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, onların başlıca məqsədi xarici kapitalın cəlb edilməsindən, istehsal sahələrinin modernləşdirilməsindən, yeni texnologiyaların tətbiqindən, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsindən və bu kimi digər məsələlərin həllindən ibarət olmuşdur.

Şəkil 1. Qloballaşma prosesinin inkişafı

Güzəştlərin əsas dörd qrupunu qeyd edə bilərik: xarici ticarət güzəştləri yaxud idxal və ixrac üzrə gömrük güzəştləri.Xarici ticarət əlaqələrin həyata keçirilməsinin sadələşdirilmişqaydası və xüsusi gömrük rejiminin tətbiqi (rüsumların aşağı salınması yaxud ləğv edilməsi) nəzərdə tutulur.

Vergi güzəştləri.Həmçinin "vergi tətili" adlandırılan bir vəziyyət mövcuddur – bu zaman investorlar vergilərin və rüsumların ödənişindən tam yaxud qismən azad olunurlar.

Maliyyə güzəştləri. Bu, sanki subsidiyaların xüsusi bir növüdür, onlar bu və ya digər binaların yaxud sahələrin istifadəsi müqabilində ödənilən icarə haqqının azaldılması, güzəştli əsaslarla verilən kreditlər, kommunal xidmətləri haqlarının aşağı tariflərlə hesablanması və s. şəklində öz əksini tapır.

İnzibati güzəştlər. Müəssisələrin qeydə alınması prosedurlarının və xarici vətəndaşların giriş-çıxış rejiminin sadələşdirilməsi, eləcə də mütəlif xidmətlərin təqdim edilməsi məqsədilə zonanın administrasiyası tərəfindən təqdim olunur.

Lakin bu cür güzəştlər ölkəyə xarici kapitalın axınını təmin etmək üçün başlıca stimul qismində çıxış etmir. Bu baxımdan daha əhəmiyyətli amillər qismində siyasi sabitlik, investisiya təminatları, infrastrukturun keyfiyyəti, işçi qüvvəsinin ixtisaslaşma səviyyəsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi və bu kimi digər amillər çıxış edir.

Azad iqtiadi zonaların milli iqisadiyyata inteqrasiya olunması dərəcəsinə gprə AİZ-lər iki tipə bölüür: anklav tipli (qapalı) yaxud milli iqtisadiyyata inteqrasiya olunmuş zonalar.

1) Anklav zonalar.

Anklav zonaları, öz növbəsində, üç qrupa bölə bilərik.Birinci qrupa güzəştli rejimin tətbiq edildiyi ayrı-ayrı müəssisələrin ərazisini ehtiva edən zonalar aiddir.İkinci qrupa isə ümumi sahəsi bir neçə sot hektara qədər olan kiçik sənaye anklavlarını aid edə bilərik.Üçüncü zonanı isə müəyyən rayonları yaud bütöv şəhərləri təmsil edən zonalar təşkil edir.

2) İnteqrasiya olunmuş AİZ-lər.

İnteqrasiya olunmuş zonaların xarakterik cəhətlərindən biri ölkənin daxili iqtisadiyyatı və ölkənin rayonları ilə sıx qarşılıqlı bağlılıqdır.Bu zonalar təkcə idal potensialının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı yaranan problemləri dəf etməyə kömək etmir, həm də yerli sənayenin texnoloji səviyyəsinin, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin və rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi vəzifələrinin həllini də yerinə yetirir.Əgər anklav tipli zonalar aralıq məhsulların idxalına yönəlibsə, bu tipdən olan zonalar isə milli materialların və komponentlərin istifadəsi üzərində öz istehsal fəaliyyətlərini gerçəkləşdirir.İnteqrasiya olunmuş zonalar inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik, beynəlxalq əmək bölgüsünə geniş surətdə daxil olmuş ölkələrə xasdır.

Odur ki, mülahizələrimizə görə Sumqayıtda kimya texnologiyası üzrə beynəlxalq ekotexnikaya, elmi-texniki yaradıcılıq zonası yaratmaq məqsədəuyğundur. Belə zonanın yaradılması zərurəti aşağıdakılarla əlaqədardır.

Birincisi, respublikanın iqtisadiyyatında, elmi-texniki tərəqqinin aparıcı sahələrindən biri olan kimya sənayesi özünə möhkəm yer tutur.

İkincisi, kimya texnologiyalarının xüsusiyyətlərinə görə və eləcə də istehsal texnologiyalarının əksəriyyəti mənəvi cəhətdən aşındığına görə , ətraf mühitə həddindən çox kimya tullantıları atılır.

Sxem 1. İnteqrasiya olunmuş AİZ-lər

Üçüncüsü, şəhərdə kimya və kimya texnologiyaları üzrə çox yüksək səviyyəli mütəxəssislər kifayət qədərdir.

Dördüncüsü, şəhərdə kifayət qədər dövlət , müştərək və özəl təşkilatlar, müəssələr vardır.

Beşincisi, şəhərin elmi-tədqiqat və lahiyə instutlarında həddindən çox dünya miqyaslı elmi tədqiqat işlərinin nəticələri və hazır lahiyələri vardır.

Altıncısı, Sumqayıt şəhərinin yerləşdiyi regionun dənizlə bir başa əlaqəsi olduğundan, onu liman şəhərinə çevirmək mümkündür.

Sumqayıt azad iqtisadi zonasının yaradılması xarici firmaların bu zonada məhsul istehsalını, ticarət xidmətlərini və digər fəallaşdıracaqdır.

Müxtəlif xarici avadanlıqlardan, texnologiyalardan, materiallardan və yerli işçi qüvvəsindən istifadə edilərək mütərəqqi məhsulların istehsalı təşkil edilə ilinəcəkdir.

Azərbaycanda son illərdə xüsusi iqtisadi zonalar haqqında qanunvericilik bazası yaradılıb, müvafiq normativ sənədlər işlənib hazirlanmışdır. Xüsusilə, bu cür zonaların tətbiqinin gerçəkləşdirilməsi üçün real iqtisadi və infrasturuktur potensialından istifadə edilməsi məqsadilə, Sumqayıt sanəye-istehsal kompleksinin mövcud imkanları araşdırılmış və prioritet istiqamətlər barədə təkliflər verilmişdir.

Dünya iqtisadiyyatı qloballaşdıqca iqtisadi inkişaf prosesləri müxtəlif transformasiyalara məruz qalmaqdadır. Milli iqtisadiyyatların inkişafı və iqtisadi inkişaf proseslərinin genişlənməsi daha effektivli və məhsuldar iqtisadi alətlərin işlənib hazırlanmasını və tətbiqini şərtləndirir. Dünya iqtisadi inkişaf proseslərində öz səmərəliliyi ilə seçilən belə iqtisadi vasitələrdən biri da Azad İqtisadi Zonalardır (AİZ).

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M.A.,Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Metodik vəsait.Bakı: "İqtisad Universiteti"-2011.-120 səh. 2. Əkbər Eldaroğlu "Dünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan", Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu "Azərbaycan " Bulleteni, № 25 (145), 21 iyun 2001. 3.Məmmədov Ələkbər.,Seyfullayev İlqar.,Vergi və investisiya.,Bakı-2013. 4."Qloballaşma və xarici investisiyalar", Natiq Sabiroğlu,Sivil İnkişaf Mərkəzinin kitabxanası,Bakı-2006. 5.Qaralı Fidan İlqar Qızı., "Azərbaycan İnvestisiya bazarının formalaşdırılması və inkişaf perspektivləri"., İqtisad Universiteti.,Bakı 2016.

Важность создания свободных экономических зон

М.Ш.Алиева, Е.М.Годжаева

Статья посвящена актуальному на сегодняшний день вопросу о необходимости создания Свободных Экономических Зон (СЭЗ). В статье рассматриваются этапы развития Свободных Экономических Зон, раскрывается содержание понятия термина «свободная экономическая зона», описываются цели создания таких зон в разных странах. Кроме того представлена классификация СЭЗ по степени интеграции в Национальную экономику и системам льгот. Статья завершается выводом о том, что Свободная Экономическая Зона является одной из эффективных экономических инструментов в процессе развития мировой экономики

Ключевые слова: *Свободная Экономическая Зона, мировая экономика, глобализация, международная интеграция, система льгот, экономическое развитие.*

Importance of Creation of Free Economic Zones

M.Sh.Aliyeva, E.M.Qocayeva

The article is devoted to the current issue of the need to create Free Economic Zones (FEZ). In the article the stages of development of Free Economic Zones are considered, the content of the concept of the term "free economic zone" is disclosed, the purposes of creation of such zones in different countries are described. In addition, the FEZ classification is presented according to the degree of integration into the National Economy. The article concludes with the conclusion that the Free Economic Zone is one of the most effective economic instruments in the development of the world economy.

Keywords: *Free Economic Zone, world economy, globalization, international integration, benefits system, economic development*

